

Müasir ingilis dilində mətni müəyyənləşdirmək meyarları

Tahirə Tahir qızı Axundzadə

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

E-mail: tahira_tahir@yahoo.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. F.M. Allahverdiyeva,
filol.ü.f.d., dos. Ş.A. Mahmudova

Açar sözlər: mətn, üzvlənmə, abzas, semantik, məlumat

Ключевые слова: текст, связь, параграф, семантический, информация

Key words: text, linking, paragraph, semantic, information

Mətn adətən, bitmiş abzaslarla, abzaslarla, cümləüstü sintaktik bütövlərlə və mikrotekstlə-rə bölünür. Abzasda şərh olunan hadisənin bütövlüyü, onun tərkibinə daxil olan elementlərin bağlılığı və tamlığı gözlənilməlidir. Strukturlaşmış anlam strukturun genişlənməsini, sıxılma-sını, bağlılığını bildirən elementdir. Semantik baxımdan bu retrospektiv səviyyədə ola bilər, yəni mətndə irəliyə işarə edən elementlər ola bilər. Bağlılığı şərtləndirən əlamətlərdən ən mü-hümü çərçivə anlayışıdır. Bu minimal strukturlaşmış informasiyadır və bu da ziddiyyətsiz ola-raq obyektivin eyni sinfini göstərir. Abzasda çoxmüxtəliflik mövcuddur. Əsas ana xətlə ya-naşı semantik cəhətdən onunla bağlı olmayan ikinci dərəcəli xətt də vardır. Buraya müəllif ha-şiyələri və şərhləri də aiddir.

Mətnin əlamətləri bunlardır: 1) mətn cümlədən böyükdür; 2) elə danışq hərəkətləri var ki, onu yalnız mətndə vermək olur. Məsələn, “sən” və “siz” müraciət formalarında axırıncıdan birinciyə keçid üçün yalnız mətn olmalıdır. Müqayisə edək:

Əhməd: Mən sizə hədiyyə almışam, əminəm ki, o sizin xoşunuza gələcək.

Ev sahibi: Sizə deyə bilərəmmi ki, bir-birimizə “sən” deyə müraciət edək?

Ev sahibi: Bilirsinizmi, siz çoxdandır mənim yanımda qalırsınız. Artıq biz həqiqi dostlara çevrilmişik. Qısa, mən təklif edirəm, gəl bu gündən bir-birimizə “sən” deyə müraciət edək. Etiraz etmirsən?

Əhməd: Xeyir, adım Əhməddir.

Mənim adım isə Anardır. Hə, Əhməd, nə fikirləşirsən, bunu qeyd etmək olar?

Müraciət formaları arasındakı kontradiksiya cümlələrlə aradan qaldırıla bilmir. Bunun üçün mətn lazımdır. Bu onu ifadə edir ki, mətndə fərqli cümlələrin ideyalarını saxlamaqla kontradiksiya aradan qaldırıla bilər, yəni bir cümlə daxilində iki bir-birinə zidd fikirlər yer-dləşdirilə bilməz. Mətn müxtəlif dil hərəkətlərinin düz xətt boyunca ardıcıl düzülüşüdür. An-caq mətndə gələn cümlələrdəki danışq hərəkətləri sərbəst fikir bazasında təşkil olunur.

Mətnin struktur elementləri aşağıdakılardır (1, s. 112):

a) başlıq (hətta başlıq olmayanda belə onu başlıq kimi qəbul edirlər). Başlığın əsas funk-siyası mətn və kontekst yaratmaqdan ibarətdir. Burada epigraf və psevdopigraf xüsusi fərqləndirilir. Başlıqların seçilməsi və şərh müəllifin və əsərin taleyini həll edən əsas amillərdən-dir. Məsələn, T.Drayzerin “Amerika faciəsi” romanının adı artıq əsər haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Mətnin qrafik strukturu xüsusi qeyd olunmalıdır (fənlər, durğu işa-rələri, ayrılma, seçilmə və vurğulama, dırnaq, mötərizələr, abzas, böyük hərflə yazmaq və s.). Eyni zamanda mətnin hipertekst növünü də fərqləndirirlər. Bu da mətn daxilində arasıkəsil-məz axım deməkdir.

Mətnə kontekstin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kontekst termininin mənasını mətn dilçiliyində üç fərqli şəkildə müəyyənləşdirirlər. Birincisi cümlə tələffüz olunmalıdır (yaxud yazılmalıdır), yəni deyilməlidir. İkincisi, aydınlaşdırılmalıdır ki, onda hansı propozisiya ifadə olunub. 3-cüsü müəyyən edilməlidir ki, propozisiya hansı illokutov gücə malikdir, yəni məqsədə çatmağa qadirdirmi? Bütün bu suallara kontekst cavab verə bilir. Məsələn, bir cümlə yazaq:

Just my father found the shop after looking for it for some minutes. (Yalnız atam bir neçə dəqiqə axtarandan sonra mağazanı tapdı).

Bu cümlədə çoxmənalılıq müşahidə olunur. Cümlədə müşahidə olunan çoxmənalılıq leksik səviyyə ilə bağlıdır. Cümlədə işlədilən *just* leksemi hadisənin yalnız Əhməd tərəfindən icra olduğunu vurğulayır. Leksem müəyyən qrammatik qüvvətləndirici və həmçinin də məhdudlaşdırıcı göstəricilərə malikdir.

Burada *just* ədatının həm qüvvətləndirici, həm də məhdudlaşdırıcı mənalarını müşahidə etmək olur. Adətən, çoxmənalılığı (polisemiya) omonimlikdən fərqləndirməyə çalışırlar. Hər halda *just* sözünün ifadə etdiyi mənalar arasında birbaşa əlaqə olmadığı üçün onları omonim kimi götürmək düz olardı. Polisemiyada mənalar arasında müəyyən əlaqə vacibdir.

Kontekstdə mənanın keçməsinə də müşahidə edirik. Mətn və kontekst cümlənin natamamlığını açır.

İngilis dili analitik dillərdəndir. Bu dildə müxtəlif qrammatik əlaqələri ifadə etmək söz sırasından, köməkçi sözlərdən, intonasiya vasitələrindən, əvəzlilərdən və s. istifadə edilir.

Azərbaycan dili aqlütinativ dillərdəndir. Burada söz formaları aqlütinasiya yolu ilə düzülür. Bu dil ancaq bir məna ifadə edən müəyyən standart quruluşa malik sözdəyişdirici şəkilçilərin sabit söz əsasına (kökünə) artırılması ilə də müəyyən edilir.

Aktual üzvlənmə və mətnlə bağlı araşdırmalardan bəlli olur ki, zəncirvari daxili ardıcılıqla açıqlanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, xüsusi avaz və ahənglə bir-birinə bağlanan cümlələrdən ibarət mürəkkəb sintaktik parçalar mətn adlanır. Mətnə cümlələr qrup şəklində vahid bir bütövə çevrilir. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasını bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir. Çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və onun tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tamı yadır. AÜ və mətn dilçiliyi ilə əlaqədar araşdırmalarda belə bir fikir də müdafiə olunur ki, dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və müstəqil vahidi cümlə deyil, mətnidir.

Mətn dedikdə, adətən, müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu başa düşülür. “Mətn” termininin özü də birmənalı deyildir. Bu anlayışa bir cümləni və sadə söyləmədən bütöv romanadək cümlələr qrupunu daxil edirlər. Bunun üçün müxtəlif terminoloji vahidlərdən istifadə olunur: mürəkkəb sintaktik bütöv, frazadan yüksək birlik, abzas, nəsr parçası, kontekstual bütöv, sperfaza və s. F.Danəs mətnə məqsədin ümumiliyi ilə birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələrin zəncirvari ardıcılığı kimi baxır (3, s. 21).

V.Mann və S.A.Tompson mətnin – mürəkkəb sintaktik bütövün sintaksisin xüsusi vahidi olmasını aydın şəkildə əsaslandırırırlar: əlaqəli nitqdə kifayət qədər müstəqilliyə malik olmayan cümlədən deyil, danışıq kontekstindən mürəkkəb sintaktik bütövdən çıxış etmək lazımdır (4, s. 243).

Mətnin formalaşma istiqamətindən bəhs edən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, biz ayrı-ayrı sözlərlə, cümlələrlə yox, mətnlərlə danışıq (2, s. 100). Əgər biz danışıqsa, bu ancaq mətnlərlə mümkün olur. Dil yalnız mətnlər formasında və mətn xarakterində fərqli fərdlər arasında

ünsiyyət əlaqəsi hesab edilir. Dildə əsas vahid söz və cümlə deyil, mətn dir.

Dilin ən yüksək və daha müstəqil vahidi cümlə deyil, mətn hesab edilir. Buradan da mətn sintaksisi, yəni frazadan artıq vahidlərin sintaksisi ilə məşğul olmaq zərurəti meydana çıxır.

Tədqiqatçılar mətnin müəyyənləşdirilməsində onun komponentlərinin qarşılıqlı bağlılığını ön plana çəkirlər və yazırlar ki, mətn bir-birilə həm bağlayıcı vasitələrlə, həm də bağlayıcısız əlaqələnən istənilən miqdarda cümlələrin qaydaya düşmüş ardıcılığıdır (7, s. 98). Lakin dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir də vardır ki, mətnin tərkibində cümlələrin sintaktik cəhətdən qarşılıqlı bağlılığı səlis və düzgün mətnin əmələ gəlməsi üçün kifayət deyildir. Bu səbəbdən də bəzi araşdırıcılar mətnin semantik bağlılığını onun əsas xarakterik cəhəti hesab edirlər.

K.Vəliyev mətnin struktur-semantik təşkilində təkrarların (kontakt və distant), leksik, morfoloji, morfonoloji, sintaktik, ümumi simmetrik və assimetrik vasitələrin mühüm rolunu göstərir (9, s. 11).

Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanlarına mətnin rabitəliliyi də daxildir. Mətnlə bağlı bu məsələ linqvistikada nisbətən az öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, rabitə anlayışı predmetlərin, proseslərin, real hadisələrin, həmçinin təfəkkür əlaqələrinin ümumiləşdirilmiş nəticəsidir. Təfəkkürün nitq prosesində təcəssümünün bir neçə aspekti vardır: fəlsəfi (məntiqi), psixoloji, məntiqi-psixoloji, linqvistik, psixolinqvistik və s. Mətnə bu aspektlərdən bu və ya digərinin seçilməsinin vacibliyi N.İ.Jinkina tərəfindən belə əsaslandırılır: "Bu cəhət mətn qurulmasında nəzərə alınmalı əsas cəhətlərdəndir, belə ki, nəticədə cümlə qruplarında sözlərin seçilməsi, predmet əlamətlərinin bölgüsü və əlamətlərin ayrılması bu hadisələrin həyata keçə biləcəyi kiçik kəsiyə - iki cümlənin əlaqəsinə enə bilər" (9, s. 215). Müəllifin fikrinə görə, qrammatikanın qaydaları cümlələrin hüdudları ilə məhdudlaşır. Lakin fikir adətən bir cümləyə sığışmır. Cümlələr arasında nöqtə qoyulur, bu nöqtənin arxasında nə durması qrammatikaya məlum deyil.

V.Dresslər aktual üzvlənmə və mətnin formalaşması imkanlarından bəhs edərkən göstərir ki, əlaqə vasitələrinin konnektorları cümlə adlanır. Buraya anaforik və kataforik substitusiyalar, bağlayıcılar, hissəciklər, xəbərlərin tərz, zaman, modal strukturu, həmçinin söz sırası daxildir (10, s. 120).

Mətnin düzəlməsində qrammatik və leksik vasitələrin rolu müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən eyni cür qiymətləndirilmir. Məsələn, C.Layons mətnin əlaqəliliyini təmin edən faktorları sadalayır (funksional-üslubi yükü nəzərə alınmaqla dil vasitələrinin xüsusi təşkili, kommunikativ istiqamətlik, kompozisiya strukturu, mətnin məzmunu) (11, s. 138). Müəllif mətnə əlaqənin qrammatik vasitələrinin xarakterini ikinci dərəcəli düzəltmə kimi müəyyən edir. Bizim fikrimizcə, mətnin düzəlməsində formal qrammatik göstəricilərin (bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, müxtəlif tipli əvəzedicilər və s.) rolunu inkar etmək düzgün deyil.

Məqalənin aktuallığı. Bu, hazırda aktual olan mətni müəyyənləşdirmək kriterialarının fərqləndirilməsi yollarıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik mətnin düzəlməsində qrammatik və leksik vasitələrin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşməsi, araşdırılmasından ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələr tələbə, müəllim, tədqiqatçı və digərlərinin düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: Səda, 1999, 345 s.
3. Danes Fr. Some thoughts on the Semantic Structure of the Sentence. In *Lingua I*. UK: Academia press, 1968, pp.21-41.
4. Mann W. and Thompson S.A. Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. Marina del Rey, CA: Information Sciences Institute, 1988, pp. 243-281.
5. Boost K. Neue Untersuchungen zum ussen und zur. Structur des deutschen Satez. Berlin: Berlin Academia, 1855, 12-42 S.
6. Гальперин И.Р. О понятии текста. В сб.: Проблемы общего и германского языкознания. Изд. Московского Университета. М.: Прогресс, 1974, 144 с.
7. Vəliyev K. N. Mürəkkəb sintaktik bütövlər. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, 82 s.
8. Hartmann P. Descriptive Framework for Compensation. London: Longman, 1995, pp.65-68.
9. Жинкина Н.И. Развитие письменной речи учащихся. М.: Изд.А.ГШ.СССР, 1956, 215 с.
10. Dressler W. Modelle und Methoden der Textsyntax. In *Folia I Linguistika* 4, 1970, pp. 111-134.
11. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 519 p.

Т.Т. Акундзаде

Критерии определения текста в современном английском языке

Резюме

Статья посвящена критериям определения текста в современном английском языке. Структурные элементы текста определяются как следующие: а) заголовок текста; б) название текста наряду с контекстом. Эпиграф и псевдо эпиграф считаются различными. Выбор и интерпретация заголовков считаются одним из ключевых факторов, которые определяют судьбу автора и работы. Графическую структуру текста следует особенно упомянуть (подлежащие, пунктуация, кавычки, скобки, параграфы, заглавные буквы и т. д.). Также определяется гипертекстовый тип текста. Следовательно, вопрос связи текста становится более важным. Текст, обычно, делится на параграфы, синтаксические части предложений, микро и макро тексты. Целостность явления, описанного в параграфе следует ожидать в целостности и завершенности элементов, связанных в нем. Структурное понимание (концепция)- это элемент, который расширяется, сужается и связывается со структурой. Семантически это может быть ретроспективно, то есть, текст может содержать элементы, указанные дальше. Самое важное из условий, которое зависит от этого- это понятие основы. Это минимальная структурная информация и она показывает тот же класс объекта без противоречия. В параграфе много вариаций. В приложении к основной линии, есть семантическая вторая линия, которая не относится к ней.

T.T. Akhundzade**The criteria of determining a text in modern English****Summary**

The article deals with the criteria of determining a text in modern English. The structural elements of the text are distinguished as following: a) the title of the text; b) the headline of the text as well as the context. The epigraph and pseudo epigraph are meant to be different in the text. The selection and interpretation of the titles is considered to be one of the key factors that determine the fate of the author and the work. The graphic structure of the text should be specifically noted (subjects, punctuation, quotation marks, brackets, paragraphs, capital letters, etc.). The hypertext type of the text are distinguished as well. Subsequently, the issue of text linking becomes more urgent. The text is usually subdivided into paragraphs, syntactic parts of the sentences, micro and macro texts. The integrity of the event described in the paragraph should be expected of the integrity and completeness of the elements connected in it. Structured consciousness is an element that expands, compresses, and relates to the structure. Semantically, it can be retrospectively, that is, the text may contain elements pointing forward. The most important of the conditions that depend on it is the concept of the framework. This is minimal structured information, and it shows the same class of object without conflict. There are many variations in the paragraph. In addition to the main line, there is a semantic second line that is not related to it.

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2019